

Снежана Тошева

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД АРХИТЕКТОНСКОГ ОДЕЉЕЊА МИНИСТАРСТВА ГРАЂЕВИНА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Интензивна обнова и изградња ратом разрушене земље била је централистички организована и вођена од стране највећег архитектонског бироа тога доба – Министарства грађевина.¹ Од 1862. године када Грађевинско одељење Попечитељства внутрених дела прераста у Министарство грађевина, које 1881. године добија и посебна одељења, па све до пред сам Други светски рат, ова установа највишег ранга стицала је институционалну и оперативну зрелост у обављању сложених послова. Као највиша управна и надзорна грађевинска власт на целокупној територији Краљевине, Министарство грађевина је у делокруг свога рада обухватало широко поље надлежности:

- пројектовање, израда и одржавање свију државних грађевина;
- уређење градова, насеља и бања у споразуму са Министарством народног здравља;
- надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем окружних, среских и општинских грађевина, као и свих приватних грађевина које су намењене јавној употреби; и
- надзор над јавним радом самоуправних и приватних инжењера, архитеката и предузимача.²

У сложеној организационој и кадровској структури која је обухватала осам различитих одељења у чијој надлежности су се налазили путеви, железнице, пошта и телеграф,

посебан предмет наше пажње представљаће сагледавање рада Архитектонског одељења. Надлежност одељења задуженог за техничке послове „који се односе на све архитектонске и уметничке грађевине”³ обухватала је: „пројектовање, грађење и одржавање свију државних и досадашњих обласних самоуправних зграда и других архитектонских објеката изузев војних зграда и одржавање зграда Министарства саобраћаја; уређење бања у споразуму са Министарством социјалне политике и народног здравља; надзор над пројектовањем и израдом свију недржавних и приватних зграда намењених јавној употреби”.⁴ Одељења Министарства грађевина делила су се на одсеке, а ови по потреби на одељке. Тако је Архитектонско одељење у различитим периодима било прво подељено на три одсека,⁵ да би се касније дефинитивно установила два одсека и то Одсек за монументалне зграде, богомоље и споменике и Одсек за државне зграде и зграде намењене јавној употреби као и уређење бања.⁶ „Сваки одсек надлежан је за прибирање података и израду: скица, пројеката, статичких прорачуна, обрачуна, дегаља, предмета и предрачуна са описом радова и евентуално перспектива и модела за све објекте своје надлежности као и за пријем послова”.⁷

Према сведочењу архитекте Бранислава Којића, Архитектонско

одељење било је комплексно организовано и подељено између осталог па групе за архитектонско пројектовање, за урбанистичко пројектовање, статичку групу и машинско-инсталатерску групу.⁸

У сложеном процесу архитектонско урбанистичког обликовања градова широм земље, треба поминути и Одсек за градарство, чија се делатност одвијала у тесној сарадњи са Архитектонским одељењем. Формиран у оквиру Одељења за путеве, надлежност овог одсека обухватала је: „послове који се тичу регионалних и нивелационих планова градова, вароши и осталих насеља, изузимајући бања, ко и уређења и изградња насеља у опште у колико не спада у надлежност других одсека односно одељења, а све ово у сарадњи са Архитектонским одељењем.”⁹

Осим израде државних зграда, Министарство грађевина је пружало помоћ окрузима, срезovima и општинама. Рад Министарства грађевина широм земље био је организован кроз деловање Грађевинских дирекција које су у оквиру своје територије израђивале пројекте, расписивале лицитације и одређивале буџетске предлоге за радове на свом подручју.¹⁰ Свака Грађевинска дирекција имала је осим Општег и Стручно одељење састављено од инжењерског и архитектонског одсека, које се делило на два пододсека: за одржавање старих зграда и за пројектовање нових зграда.¹¹ У зависности од обима грађевинских послова Министарство је у оквиру дирекција оснивало и Грађевинске секције чији је делокруг рада био строго прописан. У трећој деценији двадесетог века Министарство грађевина је у свом саставу имало седам дирекција и то у: Дубровнику, Крушевцу, Љубљани, Новом Саду, Сарајеву, Скопљу и Загребу, као и посебне грађевинске секције за град и округ Београдски.¹²

Архитектонско одељење је обављало не само послове свог ресора, већ је израђивало и одобравало архитектонске планове других министарстава. Са децентрализацијом унутрашње управе неке архитектонске послове обављале су бановинске самоуправе, док је Министарство гра-

ђевина као врховна државна управа вршило и даље врховни надзор над свим пословима у области изградње.¹³

Фонд Министарства грађевина Краљевине Југославије сачуван у Архиву Југославије садржи грађу која сведочи о сложеном процесу изградње државних установа, школа, болница, цркава, привредних и индустријских зграда као и уређења бања. Реконструкцију компликованог тока изградње од идеје до реализације, могуће је извршити на основу сачуваних расписа конкурса, уговора, писама, статичких прорачуна и предмета, цртежа фасада и основа, нацрта за детаље ентеријера, итд. Сагледавање интензивне делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина, као и рад појединих архитеката, знатно је отежан због релативно малог обима сачуване документације која је уништена у више наврата, док рад Грађевинских секција и дирекција широм земље, представља посебну тему која захтева обимна истраживања у архивима појединих градова.

Различите етапе приликом изградње објеката у ресору Министарства грађевина биле су строго прописане упутствима за вршење техничке службе.¹⁴ Прва фаза обухватала је детаљну израду програма који је представљао полазну основу у упознавању архитекте са значајем и унутрашњим животом зграде, нарочито у случајевима њеног посебног садржаја и специјалне намене.¹⁵ Израда пројеката за државне објекте била је искључиво у надлежности стручног особља Министарства грађевина, док се за веће и специјалне објекте расписивао конкурс којим је руководило Министарство или Банска управа. Грађење новог или преправка постојећег објекта могла је да започне после дефинитивног одобрења Министра грађевина или Бана, којима се прилажу општи документи као што су: планови, предмери, предрачуни трошкова, технички услови и извештај, док су поједине врсте грађевинских послова захтевале посебна документа.¹⁶

Након прегледа у техничком и рачунском погледу, на предлог надлежног начелника Одељења, Ми-

нистар грађевина односно Бан, доноси решење о одобрењу пројекта и пратећих докумената, прописујући начин његове реализације. По речима архитекте Димитрија Јуришића, саветника Министра грађевина: „Циљ ревизије једног пројекта треба да буде с једне стране преглед његов као духовне творевине архитекта пројектанта и као нацрта по коме треба саградити одржен архитектонски објекат, и том приликом треба извршити потребне поправке и допуне, евентуалне омашке и грешке, да би приликом извршења пројектованог објекта било што мање измена, промена и нагађања.”¹⁷

Архитекти запослени у Министарству грађевина пролазили су уобичајени пут стручног напредовања и усавршавања. Архитекти почетници добијали су најчешће задатке у виду техничке и рачунске ревизије већ готових пројеката, што им је омогућавало да стекну прва практична знања из области пројектовања. Након провера и исправки мање значајних пројеката, следећа фаза у строго утврђеном процесу стручног усавршавања била је помоћ старијим колегама у разради њихових пројеката, као последња припрема за израду самосталних радова.¹⁸ По сећању архитекте Бранислава Којића, организација пројектантске службе у Архитектонском одељењу у виду великих јединица где су заједно радили старији и млађи градитељи, била је врло корисна за млађе архитекте који су уз савете, критике и упутства старијих колега стицали неопходну зрелост и искуство за самосталан рад.¹⁹ Сећајући се атмосфере која је владала у Одељењу смештеном на другом спрату зграде Министарства грађевина на углу улица Масарикове и Кнеза Милоша, Бранислав Којић је описује као пријатељску, где су службеници међусобно сарађивали, размењујући драгоцену искуства.

Стручно особље било је разноврстан према броју година службовања и то на: архитектонске техничаре; архитектонске приправнике; архитекте (сталне и хонорарне) – после три године службе и положеног државног техничког испита; затим архитекте саветнике; инспекторе – по-

Београд. Палата Министарства Шума и Рудника
Belgrade. Palais de Ministère des Forêts et des Mines

Сл. 1. Арх. Никола Красов, Министарство шума и рудника, и пољопривреде и вода на углу улица Кнеза Милоша и Немањине (1927-28)

сле дванаест година државне службе или признате јавне праксе или државне службе и директоре и начелнике стручног одељења – може постати инспектор који има петнаест година државне службе или професор Техничког факултета на Универзитету...²⁰ Осим начелника који су били на челу Одељења, Одсецима су управљали шефови одсека, док су на челу Одељака били референти.²¹ Начелници појединих Одељења постављали су се Краљевим указом на предлог Министра грађевина, док је распоред осталог особља по појединим Одељењима вршио Министар или орган на који је то право било пренето.²² Кретање особља Министарства грађевина по закону о његовом устројству ишло је и по категоријама, групама и степену.²³

Досијеи појединих архитеката сачувани у фонду Министарства грађевина сведоче о томе да је њихов рад био стално праћен и оцењиван. Осим документације везане за напредовање у служби и стручни ангажман који је, поред израде пројеката, обухватао и друге послове као што су ревизије, колаудације, учешће у разним стручним комисијама, лични досијеи садрже и годишње оцене службеника. Старешине и посебне комисије пратиле су владање у служби и ван ње, марљивост и поузданост као и успех у обављању стручних послова.²⁴ Чланови комисије за оцену службеника Министарства грађевина за 1930. годину били су начелници, међу којима је као начелник Архитектонског одељења био архитекта Јован Бикадић.²⁵

У периоду између два светска рата Архитектонско одељење Министарства грађевина представљало је највећу агенцију и расадник архитеката. Окупљајући градитеље различитих генерација и стилских опредељења Министарство грађевина је тежило да по својој стручности „предњачи примером испред свих осталих Министарстава и надлештва, која изводе грађевинске радове било које врсте.”²⁶ Строго прописана организациона и кадровска структура подразумевала је хијерархијски однос старијих и млађих, као и унапред утврђено место и улогу појединих архитеката у односу на њихово искуство и године службовања.

Састав Архитектонског одељења у периоду између два светска рата био је по стручности и бројности службеника врло репрезентативан,

окупљајући најзначајније и најугледније српске градитеље тога доба. Од старије генерације архитеката у Архитектонском одељењу су радили: Петар Поповић²⁷ – дугогодишњи начелник одељења, Душан Живановић који је као најстарији архитекта од 1920-1927. године руководио стручним радом целог одељења, Јован Ђикадић који је такође у једном периоду имао функцију начелника и инспектора, Момир Коруновић²⁸ такође инспектор, Драгутин Маслаћ – инспектор, Петар Гачић – инспектор, Светозар Јовановић – инспектор, за-

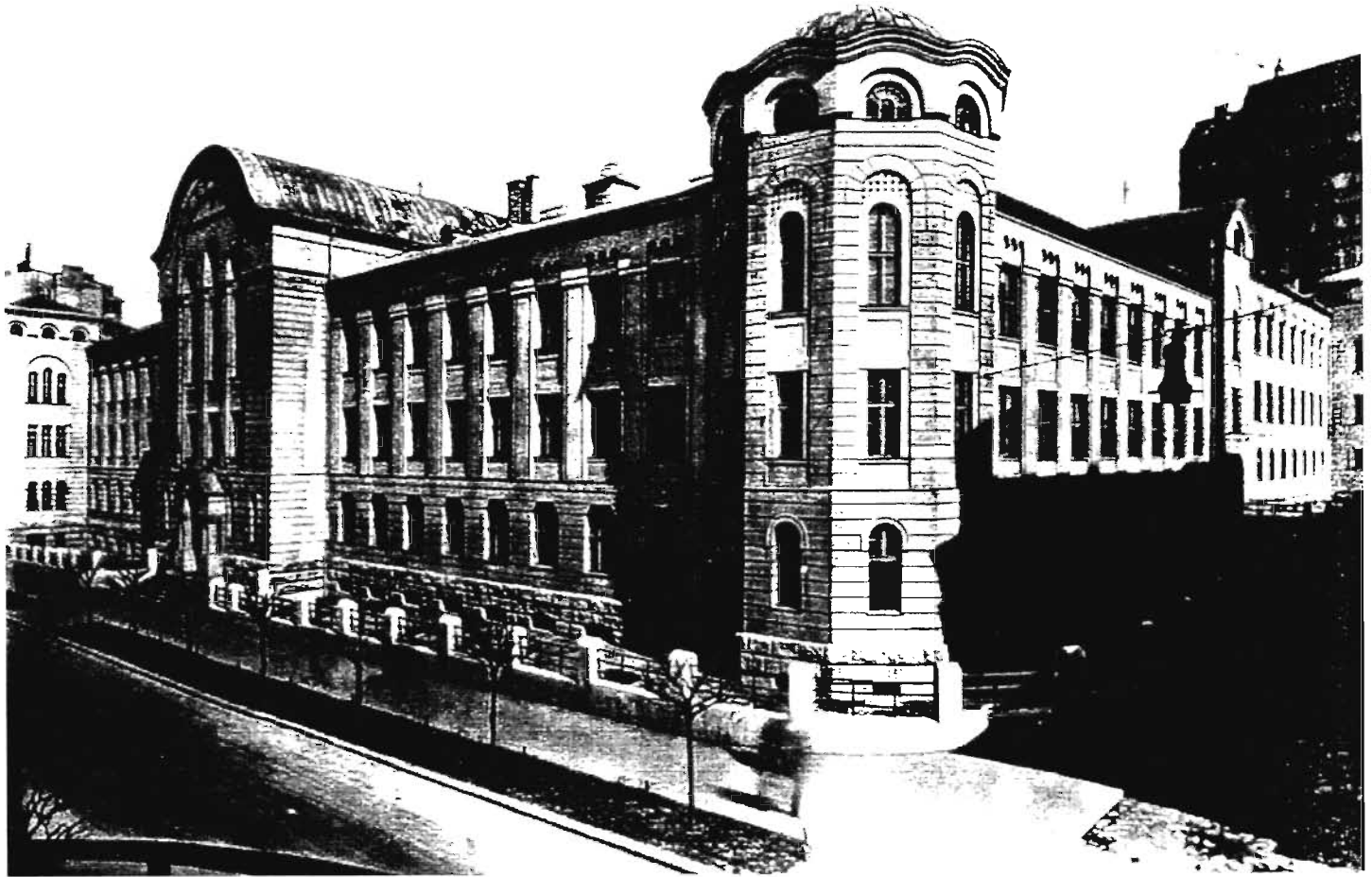
тим Милица Крстић, Димитрије М. Леко,²⁹ Милутин Борисављевић,³⁰ и други.³¹ Међу млађим градитељима који су били најбројнији издвајамо: Бранислава Којића,³² Димитрија Јуришића, Милана Минића,³³ Душана Бабића,³⁴ Војина Симића, Гојка Тодића, Јездимира Денића, Даницу Миловановић-Којић и Миладина Прљевића.³⁵

Значајну групу архитеката која је својим интензивним и плодним деловањем обележила рад Министарства грађевина у периоду између два светска рата, чинили су рус-

ки емигранти. Због недостатка техничког особља Министарство грађевина је било принуђено да запошљава контрактуалне (уговорне) службенике, о чему сведочи писмо заступника Министра грађевина упућено председнику министарског савета децембра 1929. године.³⁶ Међу службеницима који су након одређеног временског периода обнављали уговор са Министарством било је највише руских избеглица различитих занимања: архитеката, инжењера, техничара, административних чиновника и цртача. Као страни држављани,

Сл. 2. Арх. Бранислав Којић, Хируршкоуролошки
йавиљон у улици Косије Тодоровића 6 (1927-30)

Сл. 3. Арх. Милића Крешић, Друга језуита гимназија
у улици Народног фронта 31 (1931-32)

руски градитељи нису могли да заснују стални радни однос, већ су по ондашњим законима ступали у службу на одређено време, обнављајући уговор сваке друге године. По извештају Министарског савета 1924. године у Министарству грађевина било је запослено 240 контрактуалних службеника, 1925. године 191, 1927. године 138, а 1929. године само 97 службеника. У захтеву за продужењем уговора на две године, заступник Министра грађевина пише: „У колико су пристизали наши школовани људи у толико се број ових контрактуалних службеника стално смањивао из године у годину, али је ипак и данас још потреба за истима само у све мањем и мањем броју.”³⁷ Упркос све већег броја домаћих стручњака, ангажман

контрактуалних службеника као марљивих и савесних радника неопходно потребних Министарству грађевина, трајао је до пред сам Други светски рат.³⁸ У Архитектонском одељењу радили су: Николај Петровић Краснов,³⁹ Василиј Михајлович Андросов,⁴⁰ Виктор Викторовић Лукомски, Валериј Владимировић Сташевски, Роман Верховској и многи други.

Осим генерацијских разлика, похађања различитих школа, као и стилске опредељености, где су старији били неспремни да прихвате нове идеје надоласећег модернизма, док су припадници млађе генерације с друге стране осећали терет државне институције која није имала разумевања за нове тенденције у архитектури, сва та разноликост талената, идеја и стрем-

љења може се посматрати као плодно тле за стварање једне креативне атмосфере, упркос ограничењима која су сасвим сигурно постојала.

У Министарству грађевина није било стручњака специјалиста за поједине врсте зграда, иако су уредбом биле предвиђене специјализоване врсте објеката.⁴¹ Особље је било преоптерећено најразноврснијим пословима из надлежности Архитектонског одељења, тако да је случај Василија Андросова који је као службеник Министарства грађевина пројектовао само цркве био готово усамљен. Због сложености послова у надлежности Министарства грађевина, држави су били „потребни чиновници са широком културом, богатим стручним знањем, великим практич-

ним искуством, јер су то основни услови за успешно обављање послова који спадају у делокруг рада Архитектонског одељења...⁴² Свим пројектовања различитих врста објеката архитекти Министарства грађевина су у већини случајева радили потпуни пројекат грађевине, израђујући нацрте за скулптуру, столарске радове, намештај, гипсане украсе и све остале детаље ентеријера. По сећању архитекте Бранислава Којића у Одељењу су рађени комплетни пројекти за извођење са статичким прорачунима, пројектима за инсталације, детаљним нацртима и сл. Службеници Одељења су водили и надзор на извршењу својих пројеката, а ако су пројекти били израђени ван Одељења, онда је оно руководило њиховим извршењем.⁴³

При Министарству грађевина постојао је Грађевински Савет који је давао своје мишљење о техничким питањима већег значаја у Министарству грађевина или у неком другом Министарству.⁴⁴ Чланови Савета оцењивали су пројекте за законске уредбе, правилнике, наредбе и упутства из грађевинске струке, а давали су и мишљења о избору кандидата за државне пигомце по техничкој струци.

За сва крупна ресорна питања која су се односила и на земаљску привреду уопште, постојао је Технички Савет састављен од представника свих Министарстава, суда, професора Техничког факултета, Удружења југословенских инжењера и архитеката и представника свих комора.⁴⁵ Године 1929. за чланове Техничког Савета су између осталих били постављени Драгутин Ђорђевић као представник са факултета и овлашћени архитекта Миливоје Смиљанић, док је као заменик изабран професор Никола Несторовић.⁴⁶ За расправљање о стручним питањима начелног значаја, као и о оним питањима која интересују поједина Одељења или која одреди Министар грађевина, установљено је Веће старешина састављено од првог помоћника, помоћника Министра, свих начелника и генералних инспектора Министарства грађевина.⁴⁷

Делокруг рада Министарства грађевина обухватао је врло широк круг активности у области изградње.

Осим подизања државних зграда као и њиховог редовног одржавања и оправки, Министарство грађевина је вршило преглед и одобравање пројеката као и надзор над грађењем свих државних зграда, истовремено одобравајући пројекте за зграде намењене јавној употреби. У надлежности Министарства грађевина спадала су питања из области урбанизма везана за уређење градова широм земље. Године 1922. Министарство грађевина је усвојило правилник по коме ће се израђивати регулациони и нивелациони планови за вароши и варошице у Краљевини СХС, као и за њихово проширење.⁴⁸ Службеници и комисије проучавали су идејне скице регулација, нацрте уредби о извођењу регулационих планова, као и грађевинске правилнике многих градова, дајући упутства за њихово дефинитивно усвајање и примену.⁴⁹ Од многих градова којима су дата упутства за израду или су прегледане и одобрене идејне скице за регулацију издвојићемо само неке: Београд, Ниш, Скопље, Смедерево, Нови Бар, Сопот и други. Одобрени су грађевински правилници за следећа места: Цетиње, Велика Кикинда, Призрен, Нови Сад, Јабучевац, Приштина, итд.⁵⁰

Приликом сложенијих грађевинских подухвата Министарство грађевина је расписивало јавне конкурсе на којима су у зависности од тога да ли су били локални или међународни, право учешћа, ако се радило о надметању локалног карактера, имали сви југословенски архитекти, као и архитекти руске националности који су имали право праксе у Краљевини Југославији. Од многобројних конкурса објављених у Министарству грађевина, по важности и занимљивости исхода издвојићемо утакмицу за идејне скице палате Поштанске штедионице и Главне поште и телеграфа у Београду.⁵¹ По једној анегдоти, краљ Александар је директно утицао на то да се првонаграђени модернистички пројекат Јосипа Пичмана одбаци, уз образложење да „поред Скупштине не жели зграду коју и деца могу да разгупају из праћке.” Касније је у Министарству грађевина одржан интерни конкурс на коме је изабран рад Ва-

силија Андросова. Према овој анегдоти избор је извршио сам краљ.⁵²

Расписивање конкурса за палату Поштанске штедионице и Главне поште и телеграфа, услови наручилаца, коначан исход и атмосфера око његовог тока, представљали су огледало друштвених прилика и укуса средине чији је став у међуратном периоду био доста конзервативан, без правог разумевања за нове тенденције у архитектури.

Тесна сарадња између Министарства грађевина и Управе града Београда резултирала је врло значајним акцијама обнове и изградње нове престонице под покровитељством Министарства. Грађевински одбор за град Београд био је састављен од најугледнијих стручњака из државних институција. Указом Њ. В. Краља од 30 маја 1930. године за чланове Грађевинског одбора постављени су Јован Ђикадић, начелник Архитектонског одељења и Станислав Јосифовић, начелник Одељења за путеве Министарства грађевина. Истим указом била је уважена оставка на чланство у Грађевинском одбору за град Београд Петру Поповићу, начелнику Министарства грађевина у пензији и Ђорђу С. Јевтовићу, начелнику Министарства саобраћаја у пензији.⁵³ Министарство грађевина је у споразуму са Управом београдске општине спремало програм за подизање Београда. „По том програму, по којем се пре свега треба старати за подизање довољног броја државних зграда, има се донети нарочита уредба која има да помогне подизање Београда. Та ће уредба прописивати да банке и осигуравајућа друштва не могу више становати по приватним кућама, већ морају у најкраћем року подићи своје палате.”⁵⁴

Под надзором Министарства грађевина вршиле су се оправке и рестаурације манастира у Србији и Црној Гори, чиме је брига о културно-историјском наслеђу кроз посебно израђени програм прешла у надлежност државне институције највишег ранга.⁵⁵ Током 1939. године изводили су се радови на Грачаници, Жичи, Светом Арханђелу, Високим Дечанима, Бањској, Морачи, Студеници, Ђурђевим Ступовима, итд.

У широком делокругу рада, Министарство грађевина је, увиђајући значај проблема уређења и изграђивања села, 1940. године основало при Архитектонском одељењу Одељак за уређење и изграђивање села.⁵⁶ Залажући се за планско изграђивање села, стручњаци Министарства грађевина су желели да стручно помогну земљораднику у изграђивању стамбених и господарских зграда. По речима Министра грађевина: „Одељци за уређење и изграђивање села радиће планове сеоских кућа за становање као и планове осталих економских зграда сеоског газдинства према претходно утврђеним типовима начињених по освештаним начелима традиције дотичног краја само технички усавршеним. Ове техничке планове земљорадничке задруге а тако исто и појединци бесплатно ће добијати у Одељку.”⁵⁷

Пример лицитације за набавку намештаја за Нови двор сведочи о разноврсним делатностима Министарства грађевина, чији су службеници организовани у различитим саветима и комисијама обављали и многе послове који се нису директно тицали пројектовања и изградње. Будући да регент Александар због превеликих цена није извршио избор између седам кућа које су конкурисале на лицитацији, он је избор намештаја препустио комисији Министарства грађевина.⁵⁸

У надлежности Министарства грађевина био је рад свих инжењера и архитеката, као и струковних организација из области градитељства. Овлашћење за јавну праксу инжењерима и архитектура издавао је Министар грађевина у облику декрета, док су Министарство грађевина и Инжењерска комора имали право да погледају рад овлашћених инжењера и архитеката.⁵⁹ Овлашћени инжењери и архитекти у свом раду били су под надзором Министра грађевина и својих комора, тако да је Министар грађевина расправљао и решавао сва питања о прекорачењу делокруга овлашћених инжењера и архитеката по претходном саслушању коморе, а изрицао је и све врсте казни на предлог Главне управе инжењерских комора.⁶⁰ Страна предузећа и инжење-

ри могли су пројектовати и изводити пројекте само за оне послове за које су имали одобрење Министарства грађевина по предлогу Инжењерске коморе.⁶¹

Надзор над главном управом инжењерских комора и над појединим коморама водило је Министарство грађевина, које је одобравало и сва правила и уредбе комора.⁶²

Министарство грађевина доносило је многе законе, уредбе и правилнике који су се односили на различите аспекте обављања најразноврснијих послова из области изградње. По значају посебно треба издвојити Грађевински закон за Краљевину Југославију који је у периоду између два светска рата претрпело многобројне измене и допуне.

Држава као инвеститор и креатор политике највећег архитектонског бироа тога доба у земљи, сматрала је да академски и национални стил у којима су се најчешће пројектовала државна здања, могу на најбољи могући начин да изразе сву њену моћ и величину. Најрепрезентативнији примери који су у том периоду пројектовани у Министарству грађевина само потврђују неспремност за прихватање нових идеја, произашли из уверења да се монументалност, раскош, моћ и значај државних здања не може постићи у модерном стилу. У академском духу изграђена су: Министарство шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода, Министарство финансија Николаја Краснова, Министарство социјалне политике и народног здравља Димитрија Лека, Министарство грађевина Гојка Тодића, итд.⁶³ У националном стилу пројектоване су: Пошта број 2 Момира Коруповића, Патријаршија Виктора Лукомског, Друга женска гимназија Милице Крстић, Трговачка академија Јездимира Денића, цркве широм земље итд. Посебну групу чиниле су сеоске основне школе међу којима има примера инспирисаних народним неимарством, произашлих из тежње да се инспирација проналази у постојећем градитељском наслеђу.⁶⁴

Рад у строго и прецизно организованој државној институцији која је имала велику одговорност у из-

градњи ратом разрушене земље, био је као што смо видели детаљно прашен и оцењиван. Питање слободе уметничког изражавања архитеката може се анализирати са више аспеката. С једне стране, постојала су углавном „ограничења” у избору стила архитектонског обликовања јавних здања, што је био одраз државе као главног инвеститора. Академски и национални дух суверено су владали у односу на прочишћени стил модерне архитектуре. Слобода уметничког изражавања била је допуштена у оквиру унапред усвојених стилова који су незванично проглашени за једине достојне репрезенте државних здања.

У упутствима за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби из 1937. године записано је: „Пројектанти су независни у пројектовању, али се морају придржавати програма. Министарство грађевина односно банска управа може стављати пројектанту ограничења у погледу избегавања скувих и луксузних радова, као и радова који нису неопходно потребни, али то не може ићи на штету стила и рационалности пројекта.”⁶⁵

Питање креативности и слободе која је била углавном ограничена на унапред утврђени избор архитектонског обликовања, добија сасвим другу и сложенију димензију ако узмемо у обзир чињеницу да су се у Архитектонском одељењу Министарства грађевина израђивали пројекти чији је стил одступао од уобичајених образаца. Сећања архитекте Бранислава Којића о раду Архитектонског одељења пружају потпуно другу слику која баца ново светло на честу оцену да је биро Министарства грађевина био кочница развоја архитектуре. Којић пише: „Сваки члан је уживао потпуну слободу у својим архитектонским концепцијама што је често изазивало интересантне расправе и дискусије. У то доба су се већ јавиле и прве идеје о модерној архитектури међу млађима, чему се нису супротстављали, ни лично ни службено, старији архитекти.”⁶⁶ Којићев пројекат изражен у бироу Министарства грађевина представља потврду његових сећања, поткрепљу-

јући само тезу да је питање слободе уметничког изражавања у Архитектонском одељењу много комплексније него што на први поглед изгледа и да захтева детаљнија истраживања целокупне архитектонске продукције Министарства грађевина као и комплекснију анализу пројектантских опуса појединих архитеката.

Као службеник Министарства грађевина Којић је 1926. године био ангажован на изради пројекта Хируршкоуроолошког павиљона професора др Коена Опште државне болнице у Београду. Значај Хируршкоуроолошког павиљона је вишеструк. С једне стране павиљон представља први пројекат јавног објекта у стилу модерне архитектуре код нас, а с друге, и прво значајније решење модерног духа у Којићевом градитељском опусу.

Упркос преовлађујућим стилловима, слобода уметничког изражавања била је у великој мери условљена талентом и креативношћу самог пројектанта који је у архитектонском обликовању могао да превазиђе унапред прописана правила. Академски стил у коме су најчешће грађена министарства, школе, болнице, факултети, банке, привредне и индустријске зграде, врло често је у рукама талентованих стручњака превазилазио канонизована решења. Осим коришћења уобичајених мотива архитектонског обликовања као што су раскошни подеони венци, пиластри и стубови, балкони, камене вазе, приземље обрађено у рустници, многи архитекти су успели да, одступајући од уобичајених правила компоновања, мењајући распоред, избор и начин обраде детаља, створе врло оригиналне примере.

Са друге стране, трагајући за националним стилем, многи пројектанти запослени у Министарству грађевина успели су да на креативан начин пренесу елементе српског црквеног градитељства. Градећи профане и сакралне објекте у духу старог наслеђа успешно су примењивали стилизоване портале, стубове и капители, аркадне венце, лучно завршене отворе и пластику, надграђујући каноне старог наслеђа.

Иако су основне смернице развоја највеће државне институције

у области градње биле јасно утврђене и унапред зацртане, анонимни аутор чланка у дневном листу „Политика“ из 1939. године примећује да „не постоји тежња за стварањем једне националне архитектонске политике, већ да архитектонско изграђивање наше земље представља решавање на чисто индивидуалној основи: онако како поједини пројектанти замишљају и изводе...“⁶⁷ Упитан о проблемима стварања и неговања једног модерног националног архитектонског стила и потреби да се у том погледу створи државна архитектонска политика, Министар грађевина г. Крек је приметио да се код нас „архитектонски проблеми решавају појединачно, по концепцијама и схватању самих архитеката и да у том погледу нема општих тежњи ка стварању националног архитектонског стила на модерној основи.“⁶⁸ Одговор на ово сложено питање покушао је да да начелник Архитектонског одељења г. Ивачић. Будући да је Министарство грађевина добијало кадар са Универзитета, где су се будући архитекти углавном васпитавали под утицајем својих професора који су у погледу стварања националног архитектонског стила имали врло разнолике ставове, није било могуће створити јединствене смернице у тежњи ка стварању националног архитектонског стила на модерној основи.⁶⁹

Као најзначајнија институција у области изградње, Министарство грађевина је у сложеној организационој и кадровској структури достигло у периоду између два светска рата статус стручне установе највишег ранга. У Архитектонском одељењу Министарства грађевина окупљале су се креативне стручне снаге различитих генерација, талената, стилских опредељења и уметничких надаћућа. Иако је слобода уметничког изражавања била много мања у односу на приватне архитектонске бирое, разноликост архитеката окупљених под истим кровом представљала је огроман креативни потенцијал, где су млађи стицали неопходна знања и практична искуства од старијих колега, док су се разноврсна мишљења и идеје размењивали на лицу места. Рад у Архитектонском одељењу био

је прилика за професионалну и стручну афирмацију. Упркос строго утврђеној грађевинској политици и захтевима државе као инвеститора, многи градитељи су успели да управо у пројектима израђеним за Министарство грађевина остваре своја најбоља дела. Архитекта Момир Коруновић, дугогодишњи инспектор Министарства грађевина, радећи цео радни век у Архитектонском одељењу успео је да оствари особени стваралачки израз инспирисан тежњом ка стварању националног стила, што га сврстава у једног од најзначајнијих протагониста српске архитектуре нове епохе.

За разлику од Момира Коруновића, Милице Крстић и Николаја Краснова који су свој радни век провели у Министарству грађевина, многи су после пар година, стекавши неопходно знање и искуство за самосталну делатност, напустили државну службу (Светозар Јовановић, Бранислав Којић, Миладин Прљевић, Милан Минић и други). Као расадник великих стручних и креативних потенцијала, Министарство грађевина је у свом окриљу изнедрило кадрове који су након рада у Архитектонском одељењу остварили врло успешну каријеру на Универзитету или у приватним архитектонским бироима. Сем личног талента, кључ њиховог успеха је сасвим сигурно био и практичан рад у највећем архитектонском бироу тога доба у земљи који им је омогућио да изграде основу за каснији самостални рад.

Архитектонско одељење је кроз строго контролисан институционални, управни и кадровски рад успело да задовољи велику градитељску продукцију у периоду између два светска рата. Стручњаци запослени у Министарству грађевина су својим знањем и дугогодишњим искуством успешно пролазили кроз компликован и дуг пут пројектовања и грађења јавних и сакралних објеката, о чему сведочи грађа сачувана у Архиву Југославије.

Разноликост стилских тенденција у српској међуратној архитектури, пресудан утицај државе као инвеститора и шири контекст друштвених, културних и социјалних при-

лика одразио се на главне смернице развоја Архитектонског одељења. Сасвим је била логична последица да се јавна здања пројектују у академском и националном стилу који су на најбољи могући начин репрезентовали моћ и сигурност државе која је требало да зрачи из њених институција.

Градови, вароши и варошице широм земље значајно су сведочанство о разноврсној делатности Архитектонског одељења Министарства грађевина у међуратном периоду. Пројекти, урбанистички и регулациони планови настали у том периоду у Министарству грађевина одредили су њихову физиономију и архитектонско урбанистички изглед који је у многим примерима остао до данас непромењен. Један од најлепших примера је свакако Београд где и данас у појединим његовим деловима доминирају дела пројектована и настала у Архитектонском одељењу, као сведочанство о једном времену где се о архитектури и за архитектуру размишљало на један искрен и предан начин.

Напомене:

¹ О Министарству грађевина видети: Уредба о устројству Министарства грађевина, Београд 1919; Уредба о изменама и допунама о Уредби о устројству Министарства грађевина од 25 јуна 1919. године са изменама и допунама од 3 децембра 1919. године, Београд 1921; Цео Београд, Београд 1922, 53-55; Уредба о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе, Београд 1929; Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16 јануара 1930. године са измном од 29 марта 1930. године, Београд 1930; Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе, Технички лист 3, Загреб 1930, 44-48; Весник Министарства грађевина, Београд 1930; Уредба о подели Одељења Министарства грађевина и дирекција пошта и телеграфа на одсеке и одељења, Београд 1930; П. Поповић, Нешто из историје Министарства грађевина, Технички лист 9 и 10, Загреб 1934, 163-164; Уредба о подели Одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина, Београд 1936; Д. Ж. Јуришић, Архитектонско одељење Министарства грађевина, Технички лист 9 и 10, Загреб 1936, 146-148; Упутство за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби, Београд 1937; Ф. Делић, Општи услови за извршење грађевинских радова, Технички весник 1. X 1940, 12-16; Д. Ж. Јуришић, О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката, Технички весник 1. XII 1940, 1-5; А. Ацовић, Из Министарства грађевина, Технички весник 1. III 1941, 82-84; Министарство грађевина, уредбе и правилници, Београд 1942; Б. Којић, Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920-1940. године, Београд 1979, 259-263; З. Маневић, Јучерашње градитељство, Урбанизам Београда 53-54, Београд 1979, 15.

² Уредба о изменама и допунама о уредби о устројству Министарства грађевина од 25 јуна 1919. године са изменама и допунама од 3 децембра 1919. године, Београд 1921, 3-4.

³ Исто, 5.

⁴ Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16 јануара 1930. године са измном од 29 марта 1930. године, Београд 1930, 5.

⁵ Уредба о подели одељења Министарства грађевина и дирекција пошта и телеграфа на одсеке и одељења, Београд 1930, 11.

⁶ Уредба о подели одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина, Београд 1936, 9, 33-36. Одсек за монументалне зграде богомоље и споменике пројектује монументалне грађевине за Врховну др-

жавну управу и историјско националне споменике, које држава изводи из својих средстава; извршује припремне радове на снимању и сондажи земљишта; израђује предмере, предрачунае, статичке рачуне детаљне спољне и унутрашње архитектонске обраде и описе радова; саставља техничке и специјалне услове, ревидује и допуњава опште услове и исте прилагођава појединим случајевима и врстама послова; изводи ове грађевине под надзором својих ограна и по свршетку рада исте прима путем колаудирајуће и суперколаудирајуће комисије; прегледа прогоколе колаудовања и суперколаудовања и спрема односна решења за одобрење. Ревидује са техничке и рачунске стране надлежним путем достављене пројекте за подизање богомоља свих признатих вероисповести и по извршеној ревизији исте предлаже на одобрење... Ревидује и одобрава пројекте за оправке и рестаурације богомоља и других грађевина, које имају историјско уметничку вредност... Води евиденцију објеката архитектонско уметничке вредности... Одсек за државне зграде и зграде намењене јавној употреби као и уређење бања пројектује зграде за Врховну државну управу, извршује припремне радове на снимању и сондажи земљишта и израђује предмере, предрачунае, статичке рачуне, детаљне спољне и унутрашње архитектонске обраде и описе радова... Израђује угледне пројекте школа и других јавних грађевина и по тражењу исте доставља државним и самоуправним телима... Изводи под надзором својих органа све грађевине за врховну државну управу као и све државне грађевине у земљи... Стара се о одржавању зграда Врховне државне управе... Прати примену грађевинског закона и у тесној сарадњи са Одсеком за градарство стара се о његово извршењу; прегледа и одобрава пројекте за општинске и приватне грађевине намењене јавној употреби у Београду, Земуну и Панчеву...

⁷ Исто, 9.

⁸ Б. Којић, Биографија Данице Б. Којић, Београд 1976, Архив САНУ, историјска збирка бр. 14380, 18.

⁹ Уредба о подели одељења Министарства грађевина на одсеке и одељке и правилник о делокругу рада појединих одељења, одсека и одељака и дужностима појединих органа Министарства грађевина, Београд 1936, 8, 27-28. Одсек за градарство праги примену Грађевинског закона и у сарадњи са Архитектонским одељењем стара се о његовом извршењу; предлаже измене и допуне како закона тако и одговарајућих уредаба и правилника; даје објашњења и упутства за израду регулационих и нивелационих планова и пројектује регулације и нивелације мањих места, која добију државну помоћ за израду својих уређајних основа. Прегледа и ревидује уређајне основе, нивелационе планове, подужне и попречне профиле градских улица и правилнике о оснивању фондова за извођење регулација градова... Води надзор и евиденцију о

- одржавању и чувању регулационих планова, давању регулационих и нивелационих линија као и надзор над осталим пословима... Прикупља статистичке податке о насељавању и развоју градских и других насеља...
- ¹⁰ Уредба о изменама и допунама о уредби о устројству Министарства грађевина од 25 јуна 1919. године са изменама и допунама од 3 децембра 1919. године, Београд 1921, 7-8.
- ¹¹ Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. II, Београд 1924, 83.
- ¹² Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. II, Београд 1924, 83-85; Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, св. III, Београд 1927-1928, 52-53.
- ¹³ Аноним, Архитектонска служба Министарства грађевина, Политика 19. X 1939, 8.
- ¹⁴ Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби, Београд 1937.
- ¹⁵ Д. Ж. Јуришић, О узроцима вишкова при извршењу архитектонских објеката, Технички весник 8, Београд 1940, 2.
- ¹⁶ Упутства за вршење техничке..., 6-7.
- ¹⁷ Д. Ж. Јуришић, О узроцима вишкова..., 3.
- ¹⁸ Б. Којић, Биографија Данице Б. Којић...,
- ¹⁹ Исто, 19.
- ²⁰ Уредба о изменама и допунама о уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3 децембра 1919. године, Београд 1921, 12-13; Б. Којић, Друштвени услови..., 260.
- ²¹ Закон о уређењу Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, Београд 1930, 6.
- ²² Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе, Поштанско-телеграфски весник 2, Београд 1930, 20.
- ²³ Тако су решењем заступника Министра грађевина преведени: на звање начелника Министарства грађевина I категорије треће групе – архитекта Јован Ђикадић; на звање саветника Министарства грађевина I категорије четврте групе – архитекти Момир Коруновић, Димитрије Леко и Милица Крстић; на звање вишег пристава Министарства грађевина I категорије шесте групе – архитекти Душан Миросављевић, Димитрије Јуришић, Владимир Девић, Драгомир Тадић, Радојко Миливојевић и Будимир Кристодуло; на звање вишег пристава Министарства грађевина I категорије седме групе – архитекти Живан Богдановић, Гојко Тодић, Јездимир Денић и Марија Павловић; на звање пристава Министарства грађевина I категорије осме групе – архитекти Даница Новаковић и Анђелија Павловић; на звање приправника Министарства грађевина I категорије девете групе – архитекти Јелена Илић, Миодрог Матић, Катарина Шаниновић, Станислав Јовановић, Добрила Јовановић, Јован Ранковић, Лудвик Маркштајн, Владислав Чеха, Селена Милеусић, Предраг Зрнић и Синиша Марковић. Весник Министарства грађевина 3, Београд 1930, 67-69.
- ²⁴ Упутства за оцењивање службеника Министарства грађевина и његове повремене спољне техничке и целокупне спољне поштанско-телеграфске службе, као и службеника Поштанске штедионице и њених филијала, Весник Министарства грађевина 13, Београд 1930, 272-274.
- ²⁵ Комисија за оцсну службеника Министарства грађевина за 1930. годину, Весник Министарства грађевина 3, Београд 1930, 59.
- ²⁶ Ф. Делић, Општи услови за извршење грађевинских радова, Технички весник I. X 1940, 12.
- ²⁷ О П. Поповићу в.: З. Шипка-Ергелешева, Пера Ј. Половић - Живот и дело, ЗЛУМС 16, Нови Сад, 1980 159-202. (са старијом литературом)
- ²⁸ О М. Коруновићу в.: А. Кадјевић, Момир Коруновић, Београд 1996. (са старијом литературом)
- ²⁹ О Д. М. Леку видети: З. Маневић, Димитрије М. Леко, Наши неимари I, Изградња 5, Београд 1980, 33-38. (са старијом литературом)
- ³⁰ О М. Борисављевићу в.: Љ. Милетић-Абрамовић, Милутин Борисављевић, Годишњак града Београда XXXIII, Београд 1986, 63-86. (са старијом литературом)
- ³¹ Државни календар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за годину 1921, Београд 1921, 790; Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921-1922 св. I, Београд 1922, 75; Б. Којић, Друштвени услови..., 260.
- ³² О Б. Којићу в.: С. Тошева, Бранислав Којић, Београд 1998. (са старијом литературом)
- ³³ О М. Минићу в.: А. Кадјевић, Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961), Годишњак града Београда XLIII, Београд 1996, 123-152. (са старијом литературом)
- ³⁴ О Д. Бабићу в.: З. Маневић, Душан Бабић, Наши неимари 8, Изградња 2, Београд 1981, 43-47.
- ³⁵ Б. Којић, Друштвени услови..., 261; О М. Прљевићу в.: З. Маневић, Миладин Прљевић, Наши неимари 13, Изградња 7, Београд 1981, 39-44.
- ³⁶ Писмо је сачувано у Фонду 62 Министарства грађевина КЈ у Архиву Југославије – персоналије, досије Василија Андросова Ф2.
- ³⁷ Исто.
- ³⁸ Документ из 1940. године о захтеву за продужењем уговора са контрактуалним службеницима од 1 јануара до 31. децембра 1941. године сачуван је у досијеу Василија Андросова Ф2.
- ³⁹ О Н. Краснову в.: Ж. Шкаламера, Архитекта Никола Краснов (1864-1939), Свеске ДИУС 14, Београд 1983, 109-129; А. Кадјевић, Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1929), Саопштења XXVI, Београд, 1994, 191-192. (са старијом литературом)
- ⁴⁰ О В. Андросову в.: З. Маневић, Андросов Василије, Форум 12, Београд 1992, 5; С. Тошева, Капитална дела руских архитеката у Београду, Руска емиграција у српској култури XX века I, Београд 1994, 305; А. Кадјевић, Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 75-79.
- ⁴¹ Д. Ж. Јуришић, Архитектонско одељење Министарства грађевина, Технички лист 9 - 10, Загреб 1936, 147.
- ⁴² Исто, 147.
- ⁴³ Б. Којић, Друштвени услови..., 262.
- ⁴⁴ Уредба о устројству Министарства грађевина, Београд 1919, 10.
- ⁴⁵ Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16 јануара 1930. године са изменама од 29 марта 1930. године, Београд 1930, 6-7; Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе, Поштанско-телеграфски весник 2, Београд 1930, 20.
- ⁴⁶ Аноним, Нови Технички Савет у Министарству грађевина, Политика 18. X 1929, 2.
- ⁴⁷ Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16 јануара 1930. године са изменама од 29 марта 1930. године, Београд 1930, 7; Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе, Поштанско-телеграфски весник 2, Београд 1930, 20.
- ⁴⁸ М. Р. Југовић, Инцилири у окружју Крушевачком 1834-1924, Пинус записи 3, Београд 1996, 117.
- ⁴⁹ Експозе др Мике Крека Министра грађевина о буџету Министарства грађевина за 1939/40. годину, Београд 1939, 46.
- ⁵⁰ Исто.
- ⁵¹ Распис утакмице за идејне скице палате Поштанске штедионице и Главне поште и телеграфа у Београду, Весник Министарства грађевина 11, Београд 1930, 219.
- ⁵² З. Маневић, Јучерашње градитељство..., 8-9.
- ⁵³ Чланови Грађевинског одбора за град Београд, Весник Министарства грађевина 11, Београд 1930, 220.
- ⁵⁴ Аноним, За подизање Београда, Политика 2. VII 1920, 3; Аноним, За уређење Београда, Политика 24. VII 1920; Аноним, За обнову Београда, 10. X 1920, 3.
- ⁵⁵ Аноним, Архитектонска служба Министарства грађевина, Политика 19. X 1939, 3.
- ⁵⁶ Аноним, У Министарству грађевина оснива се Одељак за уређење и изградњавање села, Политика 26. X 1940, 6.
- ⁵⁷ Исто.
- ⁵⁸ Аноним, Намештај за Нови двор, Политика 15. IX 1920, 3.
- ⁵⁹ Б. Којић, Друштвени услови..., 114.
- ⁶⁰ Исто, 115-116.
- ⁶¹ Исто, 113.
- ⁶² Исто, 109, 111.
- ⁶³ О академизму у српској међуратној архитектури в.: Б. Несгоровић, Постакаде-

- мизам у архитектури Београда 1919-1941, Годишњак града Београда XX, Београд 1973, 339-381; З. Маневић, Новија српска архитектура. Српска архитектура 1900-1970, Београд 1972, 17-19; З. Маневић, Јучерашње градитељство..., 23-29; З. Маневић, Српска архитектура XX века „Југословенска архитектура XX вијека“, Београд, Загреб, Мостар 1986, 22-27.
- ⁶⁴ О националном стилу у новијој српској архитектури в.: Ж. Шкаламера, Обнова „српског стила“ у архитектури, ЗЛУМС 5, Нови Сад 1969, 191-236; А. Кадијевић, Један век

тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), Београд 1997. (са старијом литературом)

- ⁶⁵ Упутства за вршење техничке службе при Министарству грађевина и његовој спољној служби, Београд 1937, 5.
- ⁶⁶ Б. Којић, Друштвени услови..., 263.
- ⁶⁷ Аноним, Министар грађевина г. др Крек обишао је јуче са новинарима јавне зграде које се довршавају, Политика 26. X 1939, 5.
- ⁶⁸ Исто.
- ⁶⁹ Исто.

R e s u m e

Snežana Toševa

ORGANIZATION AND ACTIVITY OF THE DEPARTMENT OF ARCHITECTURE IN THE MINISTRY OF CIVIL ENGINEERING IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS

Intensive renovation and building in the country devastated by war was centrally organized and controlled by the largest architectural bureau at that time - the Ministry of Civil Engineering. In 1862, the Department of engineering of the Ministry of Internal Affairs was upgraded to the Ministry of Civil Engineering. In 1881 it was subdivided into a number of departments. Shortly before the break of Second World War, this establishment of the highest rank achieved its full institutional and operative growth in dealing with complex tasks.

Between two World Wars, the Department of architecture of the Ministry of Civil Engineering represented the largest bureau and the largest supply of architects. The Ministry of Civil Engineering gathered builders of various age and stylistic preferences, for it tended to "surpass all other Ministries and governmental offices engaged in any kind of building" by its competence. Strictly regulated structure of staff and

organization meant that relationship of juniors and seniors was hierarchical, as well as that the position and role of particular architects has previously been fixed, relative to their experience and years spent in active work.

Large and small towns all over the country represent an important testimony of the variety of activities undertaken by the Department of architecture of the Ministry of Civil Engineering in the period between two Wars. The projects, urbanistic and regulation plans created in the Ministry of Civil Engineering determined the physiognomy and architectural-urbanistic appearance of towns, which often remained unchanged until today. Belgrade certainly represents one of the finest examples, and even now some of its parts are dominated by works designed and accomplished by the Department of architecture. They represent a testimony about the time when architecture was thought over and dealt with in the just and dedicated manner.